

Ғылыми мақала

FTAMP 17.82.10

<https://doi.org/10.55956/MALD9006>

Р.Тұрысбек

филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
rst58@mail.ru

АҚЫН-САТИРИК ШОНА СМАХАНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада ақын-сатирик Шона Смаханұлының шығармашылық мұрасы кең түрде қарастырылады. Өмірі мен кезеңіне, қоғамдық қызметінің маңызды тұстарына назар аударылып, ел мүддесіне қатысты көзқарастары, ұлт мұратын айқындаған ұстаным жүйесі шығармашылық мақсат-мұраттарымен байланыста өріс алады. Маңыздысы, тақырыбы мәнді, жанр жүйесі айқын, мазмұны байтақ – әзіл-әжуа, сын-сықақ, шанышма-шымшымалары әр қырынан ашылып, қоғамның өзекті тұстарын, заман шындығын, адам әлемінің мың сан қатпар-иірімдерін өткір тіл, орамды ой, шымыр шумақтарымен жүйелі жеткізулері терең талдау, зертеу-зерделеулер негізінде байыпты беріледі. Әсіресе, «Кездік», «Жасырайық несіне», «Жымияды жеңешем», «Елпекбайдың тентегі», «Өткірдің жүзі», «Таңдамалы шығармалар» атты әр жылдары жарық көрген туындылары зерттеу нысаны етіліп, ондағы ел мүддесі, ұлт мұратына қатысты дүниетаным арналары, қоғамдағы келеңсіз-кереғар көріністер, адамдар қарым-қатнасындағы әр алуан көрініс-суреттер бірде әзіл-әжуа, келесі кезекте сын-сықақ, шанышма-шымшыманың өзегіне айналған тұстары байыпты бағалау, терең талдау, зерделі зерттеу жүйесі етіледі. Нәтижесінде, ақын-сатирик Ш.Смаханұлының шығармашылық мұрасы, тақырыптық арнасы, жанрлық-көркемдік ерекшеліктері, қоғамдық құбылыс, заман шындығы, адам болмысы мен еңбек мұраттары, әрекет-қимылдарына қатысты тұстары, көзқарас-ұстанымдары ақиқат аясында, шынайы шындықтар тұрғысында мәнді-нәрлі, сенімді сипат алады. Авторлық ұстаным, тақырыптық ерекшелік, көркемдік дүниетаным арналары да әр қырынан қарастырылып, мәнді сипаттармен жүйелі өріс алады.

Тірек сөздер: автор, ақын, жанр, көркемдік, үдеріс, мәтін, тақырып, тіл, ой, сөз, сатира, стиль.

Кіріспе. Ақын-сатирик Шона Смаханұлы – қазақ әдебиеті тарихындағы бағыт-ұстанымы айқын, айбыны зор, айдыны кең, шоқтығы биік тұлғаларының бірі. Оның шығармашылық мұрасы халықтың

әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларын терең зерттеп, әділетсіздік пен қоғамдағы кереғар жайттарды сын-сықақ арқылы көркем де жүйелі жеткізгендігімен ерекшеленеді. Ш.Смаханұлының сатира жанрын-дағы

еңбектері тақырыптық тұрғыдан назар аудартып, жанр жүйесі мен көркемдік мазмұны, танымдық-тәрбиелік мәні жағынан ерекше маңызға ие. Ш.Смаханұлының әдебиеттегі орны оның елдік мұраттарды қорғау, ана тілін сақтау, ұлттық мектептер мен мәдени-рухани құндылықтарды дамыту бағытын-дағы еңбектерімен де жұрт жадында қалды. Ақын шығармашылығы қазақ қоғамының түрлі аспектілерін, әсіресе әділетсіздік, жемқорлық, ұлттық құндылықтардың құлдырауы сияқты мәселелерді өткір көтеріп, шынайы шындық тұрғысынан сынға алуға арналды. Бұл мақалада оның шығармашылық мұрасының басым бағыттары, айрықша ерекшеліктері мен азаматтық қайраткерлік қырлары зейінді зерделенеді.

Адамға қызмет - абыройлы міндет екенін ерте сезінген ақын-сатирик Шона Смаханұлы шығармашылық мұрасында ел мүддесіне қатысты мәселелердің бәрі-баршасына ерекше ден қойып, оны кеңістік пен уақыт таразысына салып, маңызды тұстарын әзіл-ажуа, сын-сықақ, шаншыма-шымшымалары арқылы әр қырынан ашып, кең көлемде көрсетті.

Өмір кезеңдерінен айқын аңғарылатынындай, Ш.Смаханұлы Жамбыл облысы, Талас ауданы, Ойық ауылында туған (1924, 2 қараша). Әкешесінен ерте айрылып, жетімдік-жоқшылықты көп көріп, кейінгі кезеңде балалар үйінде тәрбиеленеді [1].

Жасынан өжет, зерек те сергек, бірбет болып өскен Ш.Смаханұлы ауыл-елде жүргенде ағайын-туысқа, қатар-құрбы, құрдастарына алуан үлгіде өлеңнен алқа тағып, «ақын бала» атанады. Жастық кезеңінің өзінде-ақ бірбет, өжеттігі танылып, әділетсіздікке, әлімжеттікке, жасандылыққа төзбейтіндігін байқатып, үлкен-кішіге өзіндік көзқарасын бүкпесіз, анық айтатын-ды. Көзіне-көңіліне ұнамаған қайсыбір құбылыс-көріністерді, кеудесімен көкті, танауымен тауды тіреген - әкім-қараларды, желіккен жеңгейлер мен желпінген бозбала-

бойжеткендерді өлең өрімімен өрнектеп, оны көбіне әзіл-ажуаға айналдырып, сын-сықақпен мінеп, түйреп жүрген кездері көп болды. Оның осы белгі, ерекшеліктерін ерте таныған ауыл тұрғындары:

- Зерек те сергек, шақар да шок тілді - Шона бір жерден шығады! - дегенді ауыздарына жиі алып, әр кез-ақ айтатын-ды. Ел әңгімелерінде мұның ұнамды қырлары көп-ақ.

Ақын-сатирик Ш.Смаханұлы мектеп қабырғасында жүріп-ақ зерек те сергек, өжет те өршіл рухымен танылып, ақиқатқа жақын, шындық жүзіне тура қарап, өмірге құштар, өлең-өнерге сүйіспеншілігі зор болғанын былай деп еске алады:- «Әсте сатирик болсам деп, армандамадым десем өтірік айтқан боп шығар едім. 5-6 класта-ақ қабырға газетінде тәртібі нашар, сабаққа үлгермейтін балаларды сынаған өлеңдерім үзбей шығып тұратын. Бірде Талас ауданы, «Тамды» орта мектебіне Асқар Тоқмағамбетов келді. Мен ол кісінің өлеңдерін түгелге жуық жатқа білетінмін. Кездесуге Асқар ағаның өлеңдерін өзіне оқып бергенімде ол қайран қалды. Байқасам, шебер қиысқан өлеңдерді жаттауым жай әуесқойлық емес, өнерге шын қызығушылық екен. Кейін мұғалім болып жүріп те, өлеңнен қолымды үзгенім жоқ. Жазғандарым республикалық газет-журналдарда да көрініп жүретін» [2]. Бұдан басқа, «Айға ұшамын» кітабына (1971) енген – «Нағашы» атты балладасында балалық-жастық кезеңі, «Сүрінсең де жығылма» хикаятында – алапат аштық көріністерін елдік мұратпен, жеке өмірімен, тағдыр-талайымен байланыстырады.

Ш.Смаханұлы біраз жыл ауылдық мектептерде мұғалім болып істейді («Аққұм» жеті жылдық, «Ақкөл», «Бостандық» орта мектебінде). Абай атындағы педагогикалық институтты сырттай оқып бітіреді. Жас ұрпаққа білім нәрін, тәрбие негізін жүйелі, сапалы берген ерекше еңбегі үшін - Қазақ ССР халық ағарту ісінің озық қызметкері белгісімен марапатталады.

Ұстаздық қызметтен кейінгі еңбек орыны – «Қазақстан мұғалімі», «Қазақстан пионері» газеттері мен «Ара» журналы болды. Ол туралы: «Қай газетте, иә журналда жұмыс істейін, журналистік өмірдегі мақсатым айқын болды, ол мақсат - белең алған кемшіліктерді аяусыз сынау еді» деп жазды [2].

Алматыға келгеннен кейін шығармашылық ортада, танымал тұлғалар арасында жиі болады. Сондай кездесудің бірі - Пролетар көшесіндегі 11-үйде, кендеу, бірақ жарығы аз шағын бөлмеде өтті. Кездесу мақсаты - үлкен жазушылар жас ақындардың жаңа өлеңдерін тыңдауы керек екен. Оннан астам жас ақын өлең оқыды. Бірінен бірі өтеді. Сейітжан ағамыз: «Жақында алыс ауылдан бір сықақшы келген, соны тындайық», - деді де, менің атымды атады. Ортаға қысыла шығып, осыным лирикаға ұқсайтын шығар-ау дедім де, төрт-бес өлең оқыдым. Баукең тыжырынып: «Немене жағымпаз, мақтау өлеңнен басқаларың жоқ па?» деп қалды. Төбемнен мұздай су құйып жібергендей болды. Сосын тәуекел! - дедім де, «Жапалақтың үйленуі» деген мысалымды оқи беріп едім, үлкен кісілер иықтары селкілдеп күле бастаған екен. Ойпырмай сықағым ұнамай мені мазақтап отыр ма деп қалдым. «Тағы нең бар?» - деді Саин ағамыз ала тақиясын ары-бері қозғап, басына қайта киді.

Жазығы жоқ жазған ұл

Көп білем деп көкіді.

Әкесінің жазғанын

Аудармадан оқиды,-

деуім сол екен, Сәбең даусы қарлыға шығып, жарқылдай күліп: «Һәй, өзі бір соқты. Ол сені ғана емес, бізді де түйреп өтті» дегендерін естідім. Соңынан білдім, бұл кісілердің біразының балалары ана тілінде кітап оқи алмайды екен» [3].

Ш.Смаханұлының әдеби мұрасы - М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Қаратаев, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Т.Қожақеев, Т.Кәкішев, Ғ.Қабышев, Р.Нұрғали, Ж.Дәдебаев, Н.Омашұлы, Ә.Асылбеков, М.Серғалиев, М.Тілеужанов, Ә.Тарақ, Х.Талғаров, М.Тоқашбаев, К.Әмірбек, Қ.Әбдешұлы,

Р.Тұрысбек, Р.Алтынбекова, Қ.Ілиясов, О.Иманәлиев, Б.Садыр, Е.Шайхы, К.Сәттібайұлы, Р.Өтегенов, Р.Ордабаева, Е.Жаппасұлы, Т.Әлімбек, Е.Домбаев, Ү.Уайдин, Ө.Әбдиманұлы, С.Құлбарак, Д.Ыс-қасұлы т.б. ізденіс зерттеулерінен кең орын алды.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу барысында Шона Смаханұлының өмір жолы мен шығармашылық мұрасы жан-жақты сөз етіліп, кешенді әдістер арқылы қарастырылды.

Тарихи-әдеби талдау: Ақынның шығармаларын тарихи кезеңдер тұрғысынан зерттеп, қоғамның белгілі бір кезеңдеріндегі өзекті мәселелерді қалай бейнелегеніне назар аударылды.

Мазмұндық-формалық талдау: Ш.Смаханұлының сатиралық өлең-дері мен прозаларының тақырыптық және жанрлық ерекшеліктері айқындалып, кең түрде, байыпты зерттелді.

Салыстырмалы талдау: Ақын шығармашылығы басқа да сатира саласы өкілдерінің еңбектерімен салыстырылып, оның мәні ашылып, өзіндік ерекшеліктері айқындалды.

Құжаттық зерттеу: Ш.Смаханұлы туралы замандастарының естеліктері, мақалалары және деректер пайдаланылды. Бұл зерттеу оның шығармашылық жолын кеңінен тануға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері. Тәуелсіздік талаптарынан: ұлттық тарихқа, мәдени мұраға, тіл, дінге т.т қайта бет бұрылғанын, осы бағытта, әр алуан игілікті істер ізгілікті ізденістер бастау алғанын сәт сайын сезініп келеміз. Егемен елдің көк байрағының биіктерден желбіре-геніне шын жүректен қуанып, сол арқылы күні кеше ғана Ж.Молдағалиев пен Ш.Смаханұлы сынды асыл да ардақты, аға ұрпақ өкілдерінің ел-жерге, мәдени-рухани құндылықтарға, қазақ мектебі мен балалар бақшасының мемлекеттік тілде қызмет ету керектігі жолында жанын жалау етіп, жүрекке салмақ салған тұстағы ерен еңбектерін де қайыра еске алып отырсақ, бұдан тек ұтарымыз хақ.

Ақын - сатирик Ш.Смаханұлының азаматтық- қайраткерлік қырлары:

-ұлттық мұратқа адалдықтан;
-ана тілінің тазалығын ту етіп көтеруден;

-қазақ мектебінің санын арттырып, сапасына көп көңіл бөлуден;

-балалар бақшасының жұмысын дұрыс жолға қойып, елдік ұстаным, ұлттық тарих, қазақы дәстүр-салтқа, тәлім-тәрбие ісіне басым бағыт беруден т.т. терең танылады.

Ш.Смаханұлының ұлттық мұрат бойын билеп, жас ұрпақтың келелі келешегі жанын қинап, оның үстіне ана тілінсіз, мектепсіз халық қалай кең өріс алмақ? деген мың сан сауалдарға жауап алу мақсатымен Республика басшысы Д.Қонаевқа барады:

«Алматыға көшіп келген Шөкене пәтердің жоқтығы да, қызметтің жуық манда табылмауы да, жинағының жарық көрмей баспа тартпасында сарғайып жатып қалуы да онша батпап еді. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деп тарта берген. Салт-санадан, ата дәстүрден жүрдай ел бола ма?» -деп қамыққанда жөпелдемеде не істерін білмей, шарасыз кейіпке еніп, көлінен айырылған қызғыш құстай тұншыға қышқырған. Қолына бір парақ ақ қағаз алып, басына «КПСС Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі», «Қазақстан КПСС Орталық Комитетінің бірінші секретары», «Социалистік Еңбек Ері» атағын екі рет алған Д.А.Қонаев жолдасқа деп жазып, сәл-пәл танысып, мауқын басып отырған. Димекеңнің алдына барғаннан басқа жол жоқ,- деп түйіп, іле қайта ширыққан...

Ш.Смаханұлы өз өтініші құлағына жетсе Үлкен Кісінің өзін бірден қабылдайтынына аса сенімді еді. Ақыры солай болды да.

Ел басшысы ел ақынын сол жолы сөзін бөлмей ұйып, ұзақ тыңдаған. Шоқ тілді Шөкеңнің ұлы көкірегі шерге толып қалғандай екен – бәрін түгел, түбіне дейін қопара ақтарған. Бәзбіреулердей сөзді алыстан орғытпай, төтесінен бір-ақ тартқан. Егеулі найза – сатиралық өткір өлеңі коммунистік отар қоғамды сілкілеп-сұққыласа, Алатау – Азамат алдында өзін салмақты ұстап,

ажарлы пейіл таныта отырып, ашығын айтып, ашына сөйлеген.

- Ана бір жылы билік басында отырған бір сыпаның: - «Болашаққа сырнай тартып барамыз. Домбыра-ескіліктің көзі, отқа жағу қажет» деп сасқаны?- деп ашулы бастаған ол Үлкен Кісінің өзіне жылы жүз танытып отырғанын андап, үй артында кісі бар деп тартынбай, ағынан жарылған.

Бірі – ел басшысы, бірі – ел ақыны, ағайынды қоңыр қаздай – екі кісінің әңгімесі келе-келе сырлы сұхбатқа, келелі кеңеске ұласып кете барған еді. Шөкең ұрымтал тұсты қапы жібергісі келмеді. Көңілге жұптап келген шаруасын қадап айтып жіберген.

- Қазақ балабақшасын ашу керек, - деп өлендетіп кеп:- Бұған өзіңіз араласпай тоталитарлық жүйенің тоңы жібіп, мүмкіндік бермейді,- деп сөз соңын салмақ сала бітіргенде:

- Құдай-ау! - деген Димекең қабақ шытып: - Бұл мәсеелемен бір адам кабинетіме бас сұғып кірсе, кәне. Бәрі қызмет сұрап жетеді, бала-шағасына пәтер сұрап жетеді, атақ-дәреже сұрап жетеді. Бірақ туған халқымның үмітін ақтайын деп ел аманатын арқалап алдыма келген тірі пенде болған емес осы уақытқа шейін. Сонда қалай? Ел мүддесінен гөрі өз мүддесін жоғары қоя бастағаны ма бұл зиялы қауымның?-деп ақын інісінің жүзіне сұраулы кейіппен үңіліп сәл отырды да, іле өзі де шамырқанып, шұғыл шешім жасаған.

- Талап-тілегің өте орынды, Шөке. Өтініш хатыңды тиісті құзырлы мекемеге қол қойып, пәрмен беріп жөнелтем. Оған алаңдама. Хабарласып тұр!-деп Шөкеңді есік алдына дейін қолтықтап барып, жылы қоштасып, шығарып салған еді.

Шөкеңнің томырық мінезі қоғамның тас тоғанын, тас қорғанын алғаш осылай бұзған. Бірақ, жеңістің ауылы әлі алыс еді [4]...

Ш.Смаханұлы қазақ мектебін, балалар бақшасын, ана тілін – ел мүддесінің жан жарасы, ұлттық мұраттың қайнар бастауы ретінде қарап, бұл бағытта алуан ізденіс, игілікті істер атқарды. Алуан мазмұнда хаттар

жазылды, ата-аналардың қолы қойылған сұраныс-өтініштері мен насихат-түсіндірме жұмыстары кең көлемде атқарылды. Оның бәрінен: ұлтым, ұрпағым, тілім деген жанайқайы, жүрек үні естіліп тұрды. Елдік бағыт, ұстаным айқын еді [5], [6], [7], [8].

Ш.Смаханұлы шығармашылығы, оның ішінде сатиралық поэзиясы-тақырыбы мен жанр жүйесі жағынан әр алуан болып келеді. Атамекеннің қадір-қасиеті, адам әлемі мен мұраты, ата-ананың орыны, балалық шақ, жастық кезең, еңбек болмысы, өмір-тұрмыс сырлары сынды тақырыптардағы өлең өрімдерінен – жан жылуы, көңілдің нұры бар шындық шуағымен, көркемдік-эстетикалық қуатымен кең көлемде көрініс береді. Қоғам-кезең көріністерін, өмір-уақыт сырларын бар шындық сипаттарымен тартымды өрістетіп, сенімді суреттейді; адам мен оның еңбегі, мінезі мен көзқарасы, әрекеттері арқылы әр қырынан ашылып, артық-кем тұстары айқын, бедерлі беріледі; Аң-құс, жан-жануарлар әлемі, олардың өзіндік белгі-ерекшеліктері, ортақ сипаттары салыстырылып, қысқа-нұсқа үлгіде жеткізіледі; халықаралық тақырыптарға арналған сықақ-памфлеттер табиғатынан адамзатқа қайғы-қасірет әкелетін алуан зұлмат, зорлық-зобалаң, лаңкестіктер, жер бетіндегі тіршілік дүниесін қырып-жоятын бомбалар, теріс ниет-пиғылдан туған түрлі текетірес, террорлық қимыл-қозғалыстар сипаты нақты сөз етіледі; ең негізгісі, сатираның сын садағы - әзіл-күлкі, сын-сықақ, мысқыл, мысал, шымшыма, шаншыма негізінде адамдар арасында, өмір-тұрмыста орын алған кемшілік-кедергілерді қоғадай жапырып, қырғидай тиіп, тамыршыдай тап басып, ақиқат алдында, шындық жүзінде тізе бүктіреді.

Ақын-сатирик шығармашылығындағы сықақ өлеңдер қоғам, кезең көріністерін, өмір-уақыт талаптарын, адам әлемі мен еңбегін, жақсы мен жаман арақатынасын, жастық пен жастар сырын, әке мен шеше, бала мен немере ерекшеліктерін, мейірім мен қатігездік сипатын, даңқ пен дақпыртты, қылмыс пен жазаны, жылпос пен өтірікші орнын, жалақор мен паракорды, арызқой мен

маскүнемді, қысқасы қалың көпшілікке таныс және бейтаныс жайттардың бәрі-баршасын әзіл-әжуамен, сын-сықақпен шынайы мінеп, өткір тұстарын нақты дәлдік-дәлелдермен бекітіп, әлсіз қырын, салмақсыз жайттарын жанды жерінен түйрейді (мысалы, «Мақтампаздар», «Кұбылма жеңгей», «Жомарт келіндер», «Қомағай сөздер», «Хрусталь-мрусталь», «Ұзын құлақ», «Сүйір тіл», «Мейірімсіз ұл, кесірлі келін», «Көкіме», «Жеті қырсық», «Қойыртпақ», «Бір арыздың саяхаты», «Жоспар мен тостар», «Киім хикаясы», «Қос қораз», «Мансаппен қоштасу», «Резіңке мақала», «Диктор туралы диспут», «Екі тентек», «Миллионның күйі» т.т.) .

Ақынның «Достарыма» деген арнау өлеңіндегі:

Тілімді тпүйреуіштей сүйір етіп,

Қойды мені сықаққа үйір етіп.

Жақсыға өзім деген залалым жоқ,

Кетемін жамандарды қиып өтіп.

...Сықақ-от қой кеселді өртейтұғын,

Пәле менен жаладан қорысын деп,

деген жолдардан таза көңіл, жан шуағымен қатар сатира жанрының өзіндік мұрат-міндеттері, жақсы-жаманның арақатынасын ашудағы – ақиқатты ту етіп, шындық шырағын жағып, қалың көптің сөзін сөйлейтіндігі айқын аңғарылады. Жан жолдас, қимас дос туралы таза көңілден шыққан лебіз-тілекпен қатар, қиын-қыстау кезеңде жолда қалдырып, жеке бас мүддесін алға қоятындар да мін-сынға алынады. Сатирик С.Кенжеахметов - «Автордың өзіне тартқан» атты мақаласында ақын шығармашы-лығының маңызды бөлігін, өткір тұстары мен кейбір қырларын тап басып айқындайды: «Шөке» әйдік сатирик, олай дейтінім Шона десе шошып кетпеген, Смаханұлы дегенде сықылықтап күлмеген адам көрсем, көзім шықсын. Мен түгілі сынның сұрмергені М.Қаратаев та, сатираның сарапшысы доктор Т.Қожакеев тап осылай деген. Мен осы кісілердің сөзіне сүйеніп отырмын. Ол кісілердің отыз тісінен шыққан сөз отыз ойдағы елге, қырық қырдағы елге тарап кеткен жоқ па. Демек, бұл туралы дау дамайыңыз далада қалады.

Иә, шоң иық Шөкең дөкей сатирик. Қазір ол кісі Аскең Тоқмағанбетов, Жүсекең Алтайбаевтармен бірге сатираның бас табағына кіріп жүр. Әрине сақалымен емес, сөзінің мақалымен. Ал алдымызда алпамсадай болып жатқан «Қоңыраулы шеңгел» шыққалы Шөкеңнің мұртына тіпті балта батпай қойды. Өйткені, осы кітаптың «ішін жарып жібергенде, шаруа тілімен айтсақ, сере қазы береді. Ал әзіл күлкі, сын-сықақ, мысқыл шымшыма, мысал дегендердің ішек-қарны ақтарылып түскендігі сондай айналдыруға келмей қалды» [9].

Шындығында, Ш.Смаханұлы ақиқатты ту етіп, осы жолда қарсы тұрған, қиянат жасаған қайсібір кедергі, құбылыс-көріністерді әзіл-күлкімен күйдірген, мысқыл-мысалмен мұқатқан, сын-сықақпен сұлатқаны анық. Ақынның бұл бағыттағы көзқарасы:

*Екі жақсы бас қосса, жайтаңдасар,
Екі тентек бас қосса, сойқан жасар.
Бас қосса әзіл-күлкі, сын мен сықақ,
Қасыңнан сасқалақтап сайтан қашар,* - деген жолдар арқылы жүйелі өріс алып, жарасымды жалғасын табады. Ақиқат жайттар, дәлдік пен нақтылық мол.

Ш.Смаханұлының шымшыма мұрасы әр алуан тақырыптарды қамтиды. Алайда, көлем жағынан шағын, мазмұн-маңызы зор болып келетін бұл бағыттағы туындылардың көтерген мәселесі өткір де өзекті, көркемдік қуаты мен рухани нәрі аса бай болып табылады. Мысалы, «Құлынды биенің құны» атты туындыда:

*Біреулер бар, араққа
Боталы түйенің пұлын жұмсайды.
Біреулер бар шарапқа
Құлынды биенің құнын жұмсайды.
Сол шіркіндер кітапқа
Тебен иненің тиынын қимайды, -десе,
«Көз жасы мен «Жигули»:
Ғажаптар бар-ау нешеме,
Абитуриенттердің
Жаңбырша жауған көз жасы
Емтиханда кешегі,
«Жигулилерге» айналып,
Зулап барады көшеде, - деп өмір
шындығы мен тұрмыс түйткілдерін тап
басып, даңқ пен дақпырттың*

арақатынасын, адами құндылықтардың аяқ асты етілуін мін етіп, сын тезіне алады. Осы тақырып:

*Өзі отырар кітаптың
Бетін ашып,
Көңілі кетер
Перімен құшақтасып* («Емтихан алдында»).

Немесе:

*Болар бала – Ғылым іздейді.
Тозар бала – Шылым іздейді,* -деп («Екі түрлі бала») өмір-тұрмыстағы шындықтардың сыр-сипатын тереңнен толғап, сол арқылы бала-болашақ ерекшелігін, тәлім-тәрбие тағылымдарын білім-ғылым табиғаты, маңызы негізінде көрсетеді. Бірер жолдан тұратын шымыр шумақтардан рухани құндылықтар бастауы – білім-ғылым маңызы, кітап-құдіреттің мәні мен сыры, сонымен бірге оның қадірі қашып, құны түскен сәттері де жүйелі, жинақы жеткізіледі. Кеше мен бүгін байланысы, қазіргі өмір-тұрмыс суреттері айқын.

Ақын-сатирик қыз-келіншек-тердің адами әрекеттеріндегі жат, өрескел мінез, теріс қылықтарын да мін-сын ретінде көрсетеді:

*Жабысты ма қыздарға,
Көйлек деген күйік боп,
Етек шіркін, әйтеуір,
Бара жатыр биіктеп...
Кетер ме екен киік боп ?!
(«Көйлек күйігі»)
«Әйелдің шашы ұзын...»
Деген салт ескіріп,
Шашын жүр кестіріп.
Кейбірі тақырлап алдырмақ,
Бұрымды еркекке қалдырмақ.
(«Бұрым кімге тиіс?»)
Күйеуге шықса,
Зіркілдеген ұрыс шығарады.
Күйеуден шықса,
Бүлкілдеген жүріс шығарады.
(«Жорға жеңгей»)*

Бұл келтірілген өлең жолдары мазмұн, тақырып тұрғысынан таныс жайттар болғанымен, ер-әйел сипаты, қыз-келіншектердің сұлулық сыры мен шыңын әр алуан әрекет-қылықтар арқылы «бағындыру бағыты» айқын аңғарылады. Ақын-сатирик халық

даналығындағы: «Әйелдің шашы ұзын» деген белгілі қағиданы негізгі назарда ұстап, желіккен жеңгейлердің, қыз-келіншектердің кейбір жүріс-тұрыс, қылық-мінездерін өмір-тұрмыста бел алған өрескел жайттармен бірлік-сабақтастықта мәнді, нақты сөз етеді. Жақсы-жаман әрекетті сынап-мінеу арқылы дұрыс жолға түсуді, нақты қорытынды жасаудың маңызы мен қажеттілігін баса көрсетеді.

Ақын-сатирик аң-құс, жан-жануарлардың іс-әрекеттерін, өзіндік ерекшеліктерін мейлінше дәл, нақты көрсетіп, қайсібір тұстарда адам әлемімен байланыстырып, сол арқылы қоғамдағы кереғар, келеңсіз жайлардың мәнін, қырлы-сырлы сипаттарын терең ашады:

*Сауысқан деген сақ құс бар, -
Сақтығы үшін мақталмайды.
Дегелек деген ақ құс бар,
Аңқаулығы үшін датталмайды*
(«Сауысқан деген»)

*Үлкен дүкен төбесінде
"Тұлпар" деген жазу бар, —
Түнде от боп лаулаған.
Ал суреті қасындағы
Есектен еш аумаған*
(«Тұлпар мен есек»)

*Айқайына басқанда
Айбары бар.
Ақылының орнында
Айдары бар*
(«Керемет қораз»)

*Мүйізі үшін
Құрбан етіп сақалды.
Ғұмыр бойы
Көсе теке атанды.*
(«Көсе теке»)

Біздіңше, ақын-сатирик аң-құстар ерекшеліктерін жіті бақылап, жетік білу арқылы әрбірінің (кірпі, сауысқан, қораз, теке) іс-әрекет, қимылдарын жеңіл ұйқас, шымыр шумақтарға сыйдырып, негізгі көзқарас-түйінді ақиқат айнасына түсіріп, шындық жүзімен қарап, көркемдік нәр мен шын шеберлік арқылы жүйелі дамытып, қысқа-нұсқа үлгіде жеткізеді.

Ш.Смаханұлының сын-сықақтары қоғамда, өмірде орын алған келеңсіз көріністерді, адамдар қатынасын, іс-әрекеттерін арқау етеді. Сол арқылы

кеше-бүгін байланысын, елдік салт-дәстүр өнегелерін алға тартады («Бұрынғының жігіттері», «Құбылма жеңгей», «Жомарт келіндер», «Қомағай сөздер», «Тоғыз тілек», «Жеті қырсық», «Қойыртпақ», «Бір арыздың саяхаты», «Дәріс», «Жоспар мен тостар», «Киім хикаясы», «Қос қораз», т.т.). Айталық, «Бұрынғының жігіттері» сын-сықағында кеше-бүгін байланысы бар, ер-азаматтардың басындағы әр алуан жайттар өз ара салыстырылып, артық-кем тұстары таразыға тартылады. Ата-ана қадірі, туған тіл сипаты, отбасылық қарым-қатынас, сыйластық иірімдері т.т бүгінгі күн талаптары тұрғысынан сөз етіледі. Ақын кеше-бүгін байланысын тамыршыдай тап басып, тарих толқынына еркін енеді. Жігіттердің жасындай жайнап, жастық жалын танытып, ел-жерге, қоғамға абыройлы қызмет етуін серпінді суреттейді. Ал, «Құбылма жеңгей», «Жомарт келіндер» сынды сықақтарында аузында ашуы, тілдерінде улы зәр, тікендері бар кейбір әйелдердің өмірдегі, отбасындағы іс-әрекеттері, мінез-қырлары кеңінен көрсетіліп, керісінше аналық мейірімдері аз, тәлім-тәрбиеден артта қалған, ұл-қыздарын қай бағытта бағып-өсіретінін танып-білмеген «ерекше белгілері» сөз болады. Ашулы әйелдің бейне-болмысы, екпіні мен тепкісінен кейінгі сәттері төмендегіше сипат алады:

*Кол қышуы қанған соң,
Ашуын басқан болып,
Құшағын ашқан болып: -
Алтыным, күмісім,
Жүрегім, тынысым.
Еркетайым, ермегім,
Егіліп жүріп көргенім,
Мен бе-мен
Миы жоқ, кеммін
Жындымен теңмін.
Әп-сәтте елілдей қалды,
Көлгірсін, көлкілдей қалды.*

Ашуымен айды, екпінімен тауды қопарардай «алып күштің» иесі, кесірлі келін кілті мынада екен:

*Сөйтсек,
Бұл жеңгейдің мінезі
Құйын қуған шаң екен.
Бала тәрбиесін білмейтін,
Құбылмалы жан екен.*

Ақынның «Қомағай сөздер», «Ұзын құлак, сүйір тіл», «Мейірімсіз ұл, кесірлі келін», «Жетінші қырсық», «Солақай тәрбие» сынды сықақтарда ана тілінің айбары мен сөз сыры, өтірікші мен өсекші сипаты, тәлім-тәрбиенің кереғар көріністері т.т. кең орын алған. Ақын ой түйінін «Солақай тәрбиеде»:

*...Тал өсіріп нетеміз,
Бәрібір көшіп кетеміз, -
десе, «Бір арыздың саяхатында»
...Арыздың «қызығын»*

Тышқан көрді, -деп, - деп кешеден бүгінге жалғасқан - дәстүрдің тозығы, ескілік дерті, жең ұшынан жалғасқан жемқорлық, тамыр-таныс, сыбайластық сиқы кең көлемде көрініс табады.

Ақын-сатирик осы аталған тақырыптарды тереңнен толғап, қоғам, адам үшін жасалып жатқан игілікті істердің баянды, жарасымды болғанын қалайды. Ортақ мұрат жолындағы игілік пен ізгілікті істердің - Адам мен оның еңбегінен жарқырай көрінуін жанымен, жүрегімен қалайды.

Автор жастардың қоғамның емес, жеке мүддесін алғы кезекке қою секілді біржақты, сиықсыз һәм сыңаржақ қасиеттерін сынға алады. Ол, әсіресе, «Қомағай сөздер» мысал-сықағында айқын аңғарылады:

*Ұрғылап ұта берсем,
Жұмырлап жұта берсем...
Күптеп алсам,
Топтап алсам,
Кеміре берсем,
Жеміре берсем,
Сіміре берсем,
Семіре берем,
Бәрін өзіме,
Нәрін өзіме,
«Әкел, әкел!» - деп,
Еміне берсем, - дейді.*

Ал, «Жеті қырсық» атты өлеңінде сауда сиқы, сатушы ойы көрініс береді. Алып-сату, арақ пен кітап орны да мін-сын ретінде көрінеді:

*Ә дегенде
Сау секілді мүшеміз.
Апыр-топыр
Коймаларға түсеміз...
Коймалардан,
Дукендерден өтеміз...*

*Сатушымыз
Көргеннен соң сыйын көп,
Арақ-шарапты өткізеді.
Литрлеп те,
Бөтелкелеп, сүйірлеп.
Ал біздерді
Бермейді, -деп
"выручка"
Тастай салар бұрышқа.
Бұрыштарда өріп жүрген,
Өрмекші мен құмырсқа.
Қуанады баттық - ау деп,
Кітап деген ырысқа...*

Бұл күндегі сатушы беделі мен сауда-саттық мәнін, кітап-қазына ғұмырын қатар беру арқылы автор шындық пен жалғандықты әрекет-қимылға, қақтығысқа құрады.

Автордың енді бір көсіле жазып, көркемдік ой айтар қырларын - «Жанарсыз жанның сөзі», «Көмусіз қалған қара дәу», «Асқан сұмның аярлығы» деген халықаралық тақырыпқа жазған шығармаларынан айқын аңғарамыз. Айталық, «Жанарсыз жанның сөзі» атты туындының мазмұны әркімді-ақ аландатады. Жанарсыз жанның ішкі жан-дүниесін, сезімін суреттеуде автор сезімталдықпен қатар соғыс желігін қоздырушы «көзсіз ерлік жасаушыларды» сынға алады. Бейбіт өмір мәні, елдік-ерлік шежіресі айқындалады. Сондай-ақ, «Мансап-пен қоштасу», «Миллионның күюі», «Жұдырықтың жуасуы», «Келінге кеңес», «Жан-жануар «шағымы» сынды сықақтар биік мансапқа - айла-амалмен жеткен, кассадағы миллионның айналымға түспей күюі, жеңге мен келіннің өз ара кеңесі т.т. өмір-тұрмыстағы нақтылы көрініс, жағдаяттар сәйкес суреттеледі. Келесі кезекте, мысал жанры арқылы жан-жануарлар әлемін, олардың өзіндік әрекет-қимылдарын барынша айқын, нақты көрсетеді («Жапалақтың үйленуі», «Қораз-экзаменатор», «Көбелек пен ебелек», «Піл мен қанден», «Ұшқалақ бұлбұл», «Күйелеш торғайлар», «Ешкіемер», «Мысық тірлік», «Мырза болыс», «Қарлығаш пен көкек», «Қасық пен пышақ» т.т.).

Ақын «Жапалақтың үйленуі» мысалында жапалақ жігіттің байғұз қызбен кездесіп, «достық қолын» созуы, соңынан «татулықтары желге ұшып», араздасып-ажырасуы, үкінің қызына көз салуы сөз болады. Тұрақсыздық сыры, ұшқалақ мінез қырлары әр алуан әрекеттер арқылы беріліп, оның себеп-сырлары қызығушылық, табансыздық екені сәт сайын сезіледі. Кеше-бүгін байланысын аңғартатын туынды – достықтың берік, сезімнің шынайлығын арқау етеді. «Қораз-экзаменатор» мысалында үйрек, қарлығаш, бұлбұл емтиханға келеді. Қораз олардың ерекшелік қырларын айқындаған соң, өнерлерін ортаға салуды сұрайды. Бәрін де ретіне қарай кідіртіп, күлкі етіп, мүдіртеді. Кедергі келтіріп, қиянат жасайды. Тек қана жем бергенді жанына жақын тұтты. Автор «қораздың қылықтары» арқылы қоғамда орын алған әр алуан әрекеттерді емтихан үстінде көрсетіп, ішкі есеп, көзқарастарын да өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес сенімді суреттейді.

Сондай-ақ, «Есекке берілген мінездеме», «Жюриде-өгіз», «Кәмелетке жеткен түлкі», «Бұлбұл мен тоқылдақ», «Тышқандар» т.т. мысалдардан олардың өзіндік өзгешеліктері, өмірдегі, тұрмыстағы орын-үлестері, әрекеттері кеңінен көрінеді. Ақын-сатирик есек, өгіз, түлкі, тышқан т.т. өзіндік ерекшеліктерін әр қырынан көрсетіп, олардың әрекеттерінен жараты-лысын, мінез қырларын, ой жүйесін айқара ашады. Әрекет-қимылдарын, өмір сүру тәсілдерін де соған сай саралап, тарата көрсетіп, бедерлі суреттейді. Сол арқылы қоғамдық құбылыстарға назар аударып, өмір, еңбек мәніне маңыз береді. Қоғам, өмір, еңбек мұраттары айқындалып, мәнді ашылады.

Ш.Смаханұлы шығармашылығында халықаралық тақырыптарға арналған сықақ-памфлеттер («Нейтрон қоймасындағы құбыжықтар», «Француз хирургінің имандай сыры», «Аэрапорттағы әлек», «Сегіз жасар «Шпион» т.т.) кең орын алған. Бұл сықақтар да жұмыр жердің әр тұсында орын алған түрлі сипаттағы жанжалдар, лаңкестер әрекеті, соғыс зардаптары, олардың шығу себептері

ашылады. Адам ақыл-ойының айуандық әрекеттерге бағытталуы, әділетсіздіктердің жаппай етек алуы, жер бетіндегі тіршілік атаулыны жойып-жұтып жіберетін атом, нейтрон бомбаларын ойлап табудың түпкі мақсат, сыр-сипаттары кеңінен қозғалып, оған қарсы адами мұрат, мәдени-рухани құндылықтар мәні үлгі-өнеге етіледі.

«Айнабұлақ» атты ән-өлеңдер жинағына енген шығармалар автордың қатаң талап-сүзгісінен өткені танылады. Әрбір ән-өлең тақырып, жанр, көркемдік қағидаттары, мазмұн-құрылым тұрғысынан жүйелі түзіліс құрап, белгілі бір мақсат-мұраттарға негізделген. Ақынның ән-өлең мұрасы - халық өмірімен, ел-жер тағдырымен, танымал тұлғалардан тағдыр-талайымен тығыз байланыста беріледі. Олардың қатарына – «Жамбылым қандай тамаша», «Анамның тілі, аяулы үні» т.т. көпке танымал ән-өлеңдер туған жер, өскен орта, ата-ана, туған тіл, тарих тағылымдары туралы байтақ әлем мәнін ашады, мазмұны - терең сыр, мәнді ойлар қозғайды.

Ақынның «Ай арба», «Айға аттанамын апа», «Ешкімер», «Күйік құлақ», «Сүйікті ұстазым-мектебім», «Тасып жатыр – Таласым» сынды балаларға арналған өлеңдері тақырыбы тұрғысынан ізденісі мол, мазмұн жағынан қызық көрініс, оқиғаларға негізделген.

Ш.Смаханұлының ән-өлеңдері арасында кең тараған туындысы – «Анамның тілі-аяулы үні». Мектеп оқулықтарынан бастап, әндер жинағынан берік орын алған бұл ән-өлең - ұлт байлығы: тілі туралы байтақ әлемімен баурайды, терең мәнді ойға, сыршыл сырға толы:

*Өмірге келдім
Анамды көрдім,
Деді ол: жаным,
Арайлы таңым.
Самал боп желтіп,
Жырымен елтіп,
Үйретті тынбай
Бал тілін, әнін.*

Қайырмасы:

Анамның тілі — айбыным менің,

*Анамның тілі — ай-күнім менің!
Сүйемін байтақ елімді туған,
Сүйемін мәңгі - өмірді думан.
Мектепке келдім,
Ұстазды көрдім,
Тыңдадым сөзін
Табынып, сүйіп.
Анамның тілі,
Аяулы үні
Жүрекке нұрын
Жіберді құйып.*

Мектеп жасындағы балалардың жиі, сүйіспеншілікпен орындаған ән-өлеңдердің қатарына «Ортеке» жатады (әні -Ә.Еспаевтікі). Ән әлемінде өзіндік екпін, мәнді серпін, сырлы сипат бар:

*Аты шыққан биімен
Мен боламын – Ортеке.
Ойқастаған Ортеке,
Күй бастаған өр теке,
Койыңдаршы демеімін,
Мен бір билеп берейін.
Тұяқтарым сыртылдап,
Буындарым былқылдап,
Қыныр тоқты, көк тұсақ,
Сен де біле мен құсап.
Қарап тұрмай бекерге,
Серік болып текеге,
Құлдырашы құнан - тай,
Бұлтыңдатып бұлшығың,
Жылтылдатып қылшығың
Қуансынбір даламыз,
Дала – біздің анамыз.
Қарбыз мойын түйелер,
Шудаларың желкілдеп,
Өркештерің селкілдеп,
Тайрақтап та билеңдер,
Ойнақтап та билеңдер.
Сүт бұлағы сиыржан,
Сырт-сырт етіп буының,
Пыс-пыс етіп мұрның,
Сілікейің шұбырып,
Сен де биле құбылып!*

«Әжейдің бесік жыры» ән-өлеңі әзілі мен сын-сықағы бола тұра, елдік мәні, руханияттағы нәрі, тәлім-тәрбиелік тағылымы мол туынды:

*Мамам қайда дейсің-ау,
Папам қайда дейсің-ау,
Кетті десем гәлайттап,
Маған өкпелейсің-ау!*

Қайырмасы:

Әлді-әлді-әлә-лай

*Ұйықтай қойшы, балам-ай!
Мамаң кетті курортқа,
Папаң кетті курортқа,
Аман болсын, әйтеуір,
Жүрген кезде жырақта.*

Қайырмасы:

*Өз ұлым қандай дана бас,
Келінім қандай дода бас
Салыпты түскен суретін,
Жағажайда жалаңаш.*

Қайырмасы:

*Қырау толып шашына,
Жетсін менің жасыма.
Берсін осы күйімді.*

Өздерінің басына...

Демек, Ш.Смаханұлының сатиралық поэзиясы қоғам кезең көріністерінен бастап адам өмірі мен еңбегін, жан-жануарлар әлемін, халықаралық тақырыптарға арналған аса ауқымды әрі тым шетін мәселелердің бәрі-баршасын тамыршыдай тап басып, жіті бақылап, сергек саралайды. Осы орайда, әдебиет зерттеушісі Ж.Дәдебаев көзқарастарының маңызы зор: «Шона Смаханұлының әдеби мұрасының басты саласын сықақ, мысал жанрында жазылған шығармалар құрайды. Ақынның сықақ өлеңдері негізінен, белгілі бір ғана ой айналасына құрылады әрі етек-жеңі жинақы, көлемі жағынан шағын болып келеді. Олардың қай-қайсысында да адам бойындағы кемшілікке, қоғамдағы олқылыққа сын айтылады. Ақын айтқан сынның өзі бірде әжуа, бірде мазақ, бірде келеке түрінде келіп, әлденеше құбылып отырады да көркемдік-эстетикалық тұрғыда мейлінше әсерлі. Ақынның сыншыл ойы көбінесе өсек-өтірік, мақтаншақ, еріншек, жалақорлық пен пәлекорлық, қулық пен сұмдық секілді кісі бойындағы оңбаған қылық пен қулықты аяусыз әшкерелеп, адам болам деген азаматты олардан аулақ болуға, абай болуға шақырады», - деген ойлары мен толғаныстары аса мәнді болып табылады [10].

Шона Смаханұлының әдеби мұрасында — сатиралық прозасы өзінше бір әлем Ол, әсіресе «Сандықтан шыққан сайтан» [11], «Елпекбайдың телпегі» [12] сынды сатиралық әңгімелері мен

бірқакпай, шымшымалары мен фельетондары енген кітаптарынан терең танылады. Осындағы – «Әдейі ертіп келгенде», «Немере әзілі», «Мінез», «Моншада жоғалған әке», «Соқырішек», «Шылбыр», «Жетім бота», «Операция алдында», т.т. қоғамдағы, өмірдегі келеңсіз құбылыс-көріністер, адам бойындағы, мінезіндегі жат әрекет, кемшіліктер кеңінен көрсетіліп, кемел сөз етіледі. Айталық, «Әдейі ертіп келгенде» атты туынды отбасылық өмір, ерлі-зайыптылардың үлкен қалаға келгендегі өз ара сұхбат, әрекеттеріне құрылған. Автор дала мен қала, оның адамдарын, өзіндік іс-әрекеттерін салыстыра көрсетуге негізінде отбасылық өмір, мәдени-рухани талап-тілектер, көзқарастар қақтығысы т.т. кең көлемде сөз етеді. Әңгіме табиғатынан ауыл-қала көріністері, адам өмірі мен еңбегін қатар баяндау желісі айқын аңғарылады. Автор осы жайттар арқылы адам әлемін, ішкі-сыртқы көріністерді жүйелі, көркем көрсетеді. Ал, «Мінез» әңгімесінде адам мен оның еңбегі, іс-әрекеттері, өмірдегі орны, үлесі кеңінен көрінеді. Қаладан ауылға барған картақұмар әрекеті, ойын үстіндегі адамдардың өз ара қарым-қатынасы, ішімдік үстінде айтылатын былапыт, дөрекі сөздер т.т. негіз болады. Автор адамдар қарым-қатынасын карта ойыны үстінде бар қырынан айқара ашады. Әр алуан мінез, көзқарастар қақтығысын да өз ара байланыс, іс-әрекеттер арқылы нанымды бейнелейді. «Аты шулы арандатқыш» - жанрлық тұрғыдан мысал үлгісінде өріс алады. Арақ пен темекінің өз ара айтысы, адам өміріне кері әсері, моральдық тұрғыдан азғындаудың алғы шарты ретінде сөз етіледі. Автор арақ пен темекінің адам ағзасына зиянын олардың өз ара айтысына құрып, сол арқылы қоғам, өмір, уақыт шындығын ашады. «Сақалын жұлған» - адалдық пен әділетсіздіктің, парасаттылық пен парықсыздықтың, ең негізгісі адам санасындағы кертартпалық, кереғарлық, тоғышарлық сынды жағымсыз жайлар баяндалады. Әңгімедегі Дәуірбай ақсақалдың баласын оқу орнына алып келуі, ондағы жең ұшынан жалғасқан - Томар, Жежен, Масан, сондай-ақ

Нартаев, Жолшиева, Сұрқылтаев сынды кейіпкерлер арасындағы параға байланысты диалогтар қоғамда, өмірде орын алған жайттарды бүкпесіз-боямасыз алға тартады. Автор пара беру мен алу ісіндегі - сыбайластық, жемқорлық жайлы тамыры тереңге тартқан «әңгімені» өмір оқиғаларына құру арқылы қоғам шындығын, адам әрекеттерін ашады. «Лифтіден шыққан ащы дауыс», «Көлеңкелі көріністер мен көңілді көріністер», «Қойынжардың қолтаңбасы», «Қан қысымы қайдан шықты?», «Конферансье», «Судырбек» сынды туындылары өмір-тұрмыстан туған, кезең-уақыт шындықтары терең танылатын, кейіпкерлер жүйесінен әр алуан іс-әрекет, мінез қырлары кеңінен көрінеді.

Ш. Смаханұлының шығарма-шылық мұрасында – «Үміт жұлдызы» (повесть) [13], «Жас кәззап» (әңгіме) [14], «Сүрінсең де, жығылма» (хикаят) [15] т.т. туындылары тарих толқынын, елдік мүдде мәнін, ұлттық құндылықтар жайын, өмір оқиғаларын, аға ұрпақ өкілдерінің келелі келешекке қатысты ерен еңбектерін, іс-әрекеттерін кең көлемде көрсетеді.

«Үміт жұлдызы» повесінде өткен дәуірлерде өмір сүрген ата-бабаларымыздың тағдыр-талайы, азаттық, тәуелсіздік жолындағы биік мұраттары, ерен ерліктері суреттеледі. Ел-жерге адалдық, адамдық, азаматтық парыз-қарыздан туған кәделі, сауапты әрекеттер - Бөлітірік шешен, Сұраншы батыр, Сүйінбай ақын, сондай-ақ повестегі танымал тұлғалар - Жанай, Ұлжан, Ұлдар т.т. төңірегіндегі оқиғалар өмірден өрбіп, өнегелі-ғибратты ұлт мұратын, тәуелсіздік талаптарын кең көлемде көрсетеді. Повестегі басты тұлға - Жанай төңірегіндегі оқиғалар мен ел-жер тағдырына қатысты табанды әрекеттерден азаттық, тендік жолындағы елдік пен ерлік үлгілері, ұлт мұратына байланысты көзқарас, қимылдар кеңінен көрінеді. Қазынабай ауылының тыныс-тірліктері, Әспет бай мен Қадыр болыс әрекеттері өмірден өрбіген оқиғалар шындығын, уақыт тынысын терең танытады. Тарих толқыны, халық мәні,

адам әдемі, еңбек болмысы, өмір мәні айқын.

Көркем проза үлгісіндегі туынды («Сүрінсең де жығылма») Қазақстандағы 1931-1932 жылғы күллі Алаш баласы аза тұтқан - алапат аштықтан бастап Ұлы Отан соғысының соңғы кезеңіне дейінгі мерзімді қамтиды. Шақар есімді сегіз жасар баланың жетімдік қамытын мойнына ерте ілуінен бастап нағашысының (Дағай - көзі ашық, жаңа заман өкілі) тәрбиесінде болуы, сауатын ашып, еңбекке араласуы, майданда болуы т.т. келісті өріс алып, тарих толқынын, елдік-ерлік мәнін, адам мұраттарын көркем шыншылдықпен, терең сипаттармен сөз етіледі.

Туындыда кезең көріністерімен бірге ел өмірі Дағай сынды халық қамын ойлаған азаматтар келбеті, Шоқалақ секілді екі жүзді, тоғышар тұлғалар бейнесі де уақыт шындығына сай суреттелінеді. Соғыс суреттері, ерлік пен елдік шежірелері де кезең көріністеріне, ел оқиғаларына лайық нанымды баяндалады. Сондай-ақ, қиын кезең, ауыр тұрмыстағы Шақардың балалық шақ әсерлері, ұстаздар мен тұтастардың тағылымы кім-кімнің болса да көңілін тербейді. Алдымен, алапат аштық кезеңінің көріністері нақтылы өмір шежірелерінен сыр толғайды; екіншіден, Дағай сынды көзі ашық, өмір тәжірибесі мол жаңа адам бейнесінен болашақ ұрпаққа қамқорлық, ел алдындағы борыш міндетін терең сезінуі айқын көрінеді; үшіншіден, Ұлы Отан соғысының сұрапыл да отты кезеңдері ерлік пен елдік сипаттарға сай суреттелінеді.

Ш.Смаханұлы шығармашылығында - «Елпекбайдың нақыл сөздері» кең орын алады. Біздіңше, сөздер - тақырыбы кең, мазмұны мол, әрі қысқа, нұсқалы болып келеді.

Өз тілінен айырылған,

Өрісінен де айырылады.

Бастығынан қорыққаннан - қорық.

Өзі аңқау байғұсты неге алдайсың.

Абайды оқымай ұлы ақын

болғысы келеді,

Ана тілін білмей роман

жазғысы келеді.

Екі сатирик сырласса,

бір лириктің соры.

Ауыз мылжыңы құлағыңды жейді,

жазба мылжыңы жаныңды жейді.

Кудың құйрығын ұстай алмайсың,

Кесіртке секілді үзін тастап кете

береді...

Ш.Смаханұлының да көптеген шығармашылық иелері секілді — «Қойын дәптері» болған. Оны ақынның жары - Аманкүлден алғанын жас ғалым Р. Ордабаева «Сатира сардары» кітабында атап өтеді [16]. Журналист-жазушы К. Сәттібайұлы «Шонаның қойын-дәптері» атты мақаласында белгілі ақын-сатириктің қайраткерлік һәм шығармашылық еңбегінен бөлек, көңіл толқынын тербеген, жан-жүрек сырын айқара ашқан – қойындәптері, күнделіктері хақында ой бөліседі, елім-жерім,-деген жазбаларына мән беріп, бағыт-жүйесіне назар аударады [17].

Жалпы алғанда, ақын-сатирик Шона Смаханұлы азамат-қайраткер ретінде, алдымен- ұлттық мұрат пен ұрпақ қамын бар асылдан да биік қойып, осы мақсат-міндетті орындау жолында саналы өмірін, ақыл-парасатын, білім-білігін батыл бағыттап, арнады. Ақынның сын-сықақтары қоғам, кезең көріністерінен бастап, өмір-тұрмыста кең етек алған кереғар жайттарды, адам мен оның еңбегіне қатысты ұнамсыз тұстарды, аң-құс, жан-жануарлар әлеміндегі пайдалы, зиянды белгі-ерекшеліктерін мінеп, содан арылу жолдарын нанымды, тартымды көрсетеді. Ақын-сатирик мұрасы өзіне дейінгі тақырыптарды әр қырынан байытып, жанрлық-көркемдік тұрғыдан, ой-сөз жүйесімен, сыр-сезім шынайы-лығымен, рухани-эстетикалық қырларымен кең көлемде байытып, жетілдіре түсті. Ақын мұрасы өмір-тұрмыста жиі кездесетін кереғар көріністерді сынап-мінеу арқылы содан арылу жолдарын, атамұраны, тәлім-тәрбие тағылымдарын, дәстүр-өнеге үлгілерін кең көлемде көрсетеді. Жекелеген еңбектерден («Тотияйын», «Шимайбек пен Шыңқетпес», «Ортеке»), әңгіме, фельетондарын («Елпекбайдың телпегі», «Сандықтан шыққан сайтан»), туындылардан («Қыз

сыры», «Үміт жұлдызы», «Сүрінсең де, жығылма»), ән-өлең мұрасынан («Айнабұлақ») т.т. іргелі ізденістер, жанрлық-көркемдік ерекшеліктер, мәдени-рухани һәм эстетикалық құндылықтар, ой-сөз жүйесі, тіл мүмкіндіктері, стильдік құбылыстар кеңінен көрініс береді. Негізінен, Ш. Смаханұлының әдеби мұрасынан: қоғам мен өмір, уақыт шындықтары, адам әлемінің мың сан қырлары әзіл-әжуа, мысал-мысқыл, сын-сықақ, шаншыма-шымшымалар арқылы кең көлемде көрініс беріп, әділеттілік тұрғысынан танып-бағалағанын, ақиқат алдында – ар ісі мен жауапкершілік жүгін жан-жақты сезініп, ұлт пен ұрпақ мәніне терең еніп, байыпты зерттеп-зерделегенін, шебер де шешен, шынайы суреттегенін айқын аңғарар едік.

Қорытынды. Ақын-сатирик Шона Смаханұлының шығарма-шылық мұрасы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Оның поэзиясы мен прозасы тек әдебиет емес, тәрбие және ұлттық құндылықтарды сақтауға үлкен үлес қосты. Ақынның сатиралық жанрадағы еңбектері адам бойындағы кемшіліктерді сынға алып, ізгілік пен адалдыққа шақырды. Ақынның ұлттық тіл мен білімді дамытудағы қайраткерлік рөлі, оның шығармашылық мұрасының тәрбиелік мәнімен қатар қоғамдық-әлеуметтік маңызын арттыра түсті. Шона Смаханұлының еңбектері – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің ажырамас бөлшегі, ұлт пен ұрпақ үшін өшпес өнеге, сарқылмас рухани қазына.

Әдебиеттер тізімі

1. Советтік Қазақстан Жазушылары [Мәтін]. - Алматы: Жазушы, 1987. -576 б.
2. Смаханұлы, Ш. Күлкі көбейсін [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. - Қазақстан пионері, 1984.- 11 қазан
3. Смаханұлы, Ш. Сықақшы сыры [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. - Лениншіл жас, 1982 , 27 қараша
4. Ниязбек, Р. Ер Шона [Мәтін] / Р.Ниязбек. – Алматы ақшамы, 1999, 27 желтоқсан
5. Сәттібайұлы, К. Қайраткер, ақын Ш.Смаханұлы қазақ мектебінің қамқоры еді [Мәтін] / К. Сәттібайұлы. - Жас алаш, 1999,11 наурыз
6. Тоқошбаев, М. Азаматтың асқар даусы [Мәтін] / М. Тоқошбаев. - Дала дидары, 1991, 28 мамыр
7. Өтегенов, Р. Тілім дегенің-елім дегенің [Мәтін] / Р.Өтегенов. - Қазақ әдебиеті, 1992, 24 қаңтар
8. Төлепбергенұлы, Н. Қадіріңді кім білген, қайран Шона! [Мәтін] / Н. Төлепбергенұлы. - Заң газеті, 1998, 16 желтоқсан
9. Кенжеахметов, С. Автордың өзіне тартқан [Мәтін] / С.Кенжеахметов. - Торғай таңы, 1975, 28 наурыз
10. Дәдебаев, Ж. Атыңнан айналайын [Мәтін] / Ж.Дәдебаев. - Алматы. Нұрлы әлем, 2002. - 236 б.
11. Смаханұлы, Ш. Сандықтан шыққан сайтан [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. - Алматы. Жалын, 1977
12. Смаханұлы, Ш. Елпекбайдың телпегі [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. – Алматы. Жазушы, 1987
13. Смаханұлы, Ш. Үміт жұлдызы (повесть) [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. – Алматы. Жалын, 1984. - 143 б.
14. Смаханұлы, Ш. Жас кәззап (әңгіме) [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. – Ақ жол, 1994, 7 желтоқсан
15. Смаханұлы, Ш. Сүрінсең де, жығылма» (хикаят) [Мәтін] / Ш.Смаханұлы. - Алматы ақшамы, 1993, 12 сәуір
16. Ордабаева, Р. Сатира сардары [Мәтін] / Р.Ордабаева. – Алматы.2003. – 67 б.
17. Сәттібайұлы, К. Шонаның қойындәптері. – «Қазақ әдебиеті», 2024, 8 қараша (№ 44)

Р.С.Турсыбек – *Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана,Казахстан*

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ПОЭТА-САТИРИКА ШОНЫ СМАХАНУЛЫ

Аннотация. В статье широко рассматривается творческое наследие поэта-сатирика Шоны Смахановича. Особое внимание уделяется жизни и периоду, важным моментам общественной деятельности, взглядам на интересы страны, системе позиций, определяющих идеалы нации. Важно то, что тема значима, система жанров ясна, содержание раскрывается под разными углами – юмором, критикой, шпшымащепотками, систематические изложения актуальных аспектов общества, реалий времени, тысяч сложностей человеческого мира с острыми языками, извилистой мыслью, резкими строфами передаются на основе глубокого анализа, исследования-изучения. В частности, объектом изучения стали произведения, изданные в разные годы: «Кездик», «Жасырайык несине», «Жымияды женешес», «Елпекбайдын тентеги», «Откырдик жузы», «Тандамалы шығармалар» посвященные интересам страны, идеалам нации, негативным проявлениям в обществе, взаимодействию людей всякие сцены-картины, ни юмора, ни критики, ни критики, ни серьезных оценок, ни пронизательной системы исследования. В результате творческое наследие, тематический канал, жанрово-художественные особенности поэта-сатирика Ш. Смахановича, общественное явление, реалии времени, идеалы человеческого бытия и труда, точки зрения-позиции в отношении действий приобретают осмысленно-питательный, достоверный характер в контексте истины, в контексте истинных реалий. Авторская позиция, тематическая специфика, каналы художественного мировоззрения также рассматриваются с разных сторон и имеют системное поле.

Ключевые слова: автор, поэт, жанр, художественный, процесс, сатира, стиль.

R.S.Turysbek – *L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

THE CREATIVE LEGACY OF THE SATIRICAL POET SHONA SMAKHANULY

Abstract. The article extensively examines the creative legacy of the satirical poet Shona Smakhanovich. Special attention is paid to the life and period, important moments of public activity, views on the interests of the country, the system of positions defining the ideals of the nation. The important thing is that the topic is significant, the genre system is clear, the content is revealed from different angles – humor, criticism, shishima-pinches, systematic presentations of relevant aspects of society, the realities of time, a thousand complexities of the human world with sharp tongues, tortuous thought, sharp stanzas are transmitted on the basis of in-depth analysis, research-study. In particular, the object of study were works published in different years: «Kezdik», «Zhasyraiayak nesine», «Zhymiyady zheneshem», «Elpekpaydyn tentegi», «Otkirdin zhuzi», «Tandamalyshygharmalar» dedicated to the interests of the country, the ideals of the nation, negative manifestations in society, human interaction, all kinds of scenes-paintings no humor, no criticism, no criticism, no serious assessments, no insightful research system. As a result, the creative heritage, thematic channel, genre and artistic features of the satirical poet Sh. Smakhanovich, a social phenomenon, the realities of time, the ideals of human existence and work, points of view-positions in relation to actions acquire a meaningfully nutritious, reliable character in the context of truth, in the context of true realities. The author's position, thematic specificity, channels of artistic worldview are also considered from different sides and have a systemic field.

Keywords: author, poet, genre, artistic, process, satire, style.

List of references

1. Writers Of Soviet Kazakhstan [Text]. - Almaty: Zhazushy, 1987. -576 p.
2. Smakhanuly, Sh. Kulikyn kobeyсын [Let laughter multiply] [text] / Sh.Smakhanuly. - Pioneer of Kazakhstan, 1984. - October 11
3. Smakhanuly, Sh. Суқақшы сыру [The Secret of the comedian] [text] / Sh.Smakhanuly. – Leninshil zhas, November 27, 1982
4. Niyazbek, R. Er Shona [Strongman Shona] [Text] / R. Niyazbek. - Almaty akshamy, 1999, December 27
5. Sattybayuly, K. Қайраткер, ақын Sh.Smahanyly қазақ мектебінің қамқоры еді [Sh.Smakhanuly, a figure, poet, was the patron of the Kazakh school] [text] / K. Sattybayuly . - Zhas Alash, 1999, March 11
6. Tokoshbayev, M. Azamattyn askar dasy [Strong Citizen Voice] [text] / M. Tokoshbayev. - Dala didary, 1991, May 28
7. Utegenov, R. Tilim-Elim [My Language Is My Country] [Text] / R. Utegenov. - Kazakh literature, 1992, January 24
8. Tolepbergenuly, N. Қадіріңді кім білген, қайран Shona [Who Knew Your Value, amazed Shona!] [Text] / N. Tulepbergenuly. - Law newspaper, 1998, December 16
9. Kenzheahmetov, S. Avtordyn ozine tartkan [Attracted by the author] [Text] / S. Kezheahmetov. – Zan gazetі, 1975, March 28
10. Dadebayev, Zh. Atynnan ainalaiyn [I cherished your name [Text] / zh.Dadebayev. - Almaty. Nurly Alem, 2002. - 236 p.
11. Smakhanuly, S. Sandyқтан шыққан sajtan [Saitan from the Ark] [text] / S. Smakhanuly. - Almaty. Flame, 1977
12. Smakhanuly, sh. Elpekбайдын telpegi [Yelpekбай's naughty] [text] / Sh.Smakhanuly . - Almaty. The writer, 1987
13. Smakhanuly, Sh. Umit zhuldyzy [Star of hope] (story) [text] / Sh.Smakhanuly. - Almaty. Zhalyн, 1984. - 143 p.
14. Smakhanuly, Sh. Zhas kazzap [Young cazzap] (story) [text] / Sh.Smakhanuly. - Ak Zhol, December 7, 1994
15. Smakhanuly, Sh. Сүгіңсең де, зһуғылма [Even if you stumble, do not fall] (story) [text] / Sh.Smakhanuly. - Almaty akshamy, 1993, April 12
16. Ordabaeva, R. Satira sardary [Head of satire][Text] / R. Ordabaeva. - Almaty.2003.- 67 p.
17. Sattybayuly, K. Shonanyң қойындәптері [Shona's tabs]. – Kazak adebiety, 2024, November 8 №44.

6.11.24 ж. баспаға түсті.

22.11.24. ж. түзетулермен түсті.

03.12.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Тұрысбек, Р. Ақын-сатирик Шона Смаханұлының шығармашылық мұрасы [Мәтін] / Р.Тұрысбек // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №4. – Б.8-22 <https://doi.org/10.55956/MALD9006>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).